

Stouthuysen werpt een licht op het debat binnen de Belgische Socialistische Partij over de Westerse blokvorming. Het is een boeiende confrontatie tussen internationalistische principes en realpolitiek. Al voor de oorlog had deze confrontatie geleid tot een overwinning van het pragmatisme toen het 'socialisme nationale' de Belgische neutraliteitspolitiek ondersteunde. Na de tweede wereldoorlog was het geloof en de hoop in een internationale rechtsorde zeer groot, maar de realiteit leidde tot een bipolaire wereldorde met het ontstaan van de NATO waaraan ook Belgische socialisten meebouwden. Net als voor de oorlog verhinderde dit niet dat een internationalistische en pacifistisch discours gevoerd werd.

Luc Bosmans behandelt de Vlaamse Beweging. In een brede inleiding schetst hij de evolutie van de Vlaamse Beweging vanaf de negentiende eeuw. Hij constateert dat deze beweging gekenmerkt werd door een dualiteit tussen flamingantische (partij)katholieken en partijpolitieke Vlaams-nationalisten. De zuivering van (Vlaams-nationalistische) collaborateurs en de Koningskwesie zorgde voor een intermezzo doordat er geen ruimte meer was voor de partijpolitieke Vlaams-nationalistische variant. Voorlopig beperkte die zich tot kleine groepen rond tijdschriften. Doordat de communautaire breuklijn bleef bestaan ontstonden al vlug nieuwe pogingen tot Vlaams-nationalistische partijvorming.

Twee bijdragen handelen tenslotte over de verhouding tussen de media en de politiek. Jean-Claude Burgelman constateert uiteen bestudering van het beleid inzake de politieke tribunes van het Nationaal instituut voor radio-omroep een sterke politisering die ten gunste kwam van de drie dominante politieke families. Giovanni Canini toont met een onderzoek van zes Belgische dagbladen aan dat ook de geschreven pers sterk gepolitiseerd was. De kranten verkondigden zonder meer de visie van de partijen waar ze bij aanleunden.

Dit boek geeft wat de ondertitel belooft: aspecten van de Belgische politiek tussen 1944-1950. Dat betekent ook dat vele aspecten niet aan bod komen. Merkwaardig is bijvoorbeeld dat twee essentiële gebeurtenissen, namelijk de zuivering van collaborateurs en de Koningskwesie slechts zijdelings worden aangeraakt. Datgene wat wel aan bod komt, vertoont een dispaaraat karakter. Er wordt te weinig aangeknoopt bij de inspirerende inzichten uit de inleiding van Witte. Een besluit waarin dit eventueel had kunnen gebeuren ontbreekt.

Bruno de Wever

B. J. Brouwer, *Er zijn tenslotte grenzen. De Nederlandse kerken en het vraagstuk van de moderne oorlog 1945-1965* (Kampen: Kok, 1993, 256 blz., ISBN 90 242 8095 8).

De antirevolutionaire senator Hendrik Algra vertelt in zijn memoires dat, toen kerkelijke uitspraken over de NAVO, de blokkade van Cuba, homofilie en revoluties in Zuid-Amerika elkaar snel gingen opvolgen, hij onweerstaanbaar de neiging voelde opkomen hetzelfde te zeggen als wat zijn vrouw soms tegen de melkboer zei: 'we kunnen vandaag wel overslaan, Hiemstra'. Algra meent bovendien, dat de gemeente er zich blijkbaar in vele gevallen heel weinig van aantrok, als 'De Kerk' weer eens ging spreken.

Over dit spreken (of niet-spreken) van de kerken over het oorlogsvraagstuk gaat het boek van de historicus B. J. Brouwer. Dat het dooreen historicus (en niet dooreen theoloog) is geschreven, is medebepalend voor de wijze waarop het onderwerp wordt benaderd. Brouwer heeft geen onderzoek verricht naar de theologische concepties die de basis vormden van de kerkelijke uitspraken en discussies, al wil hij theologische motieven zeker niet buiten beschouwing laten. Maar het gaat hem er vooral om de factoren die het verloop van de discussies bepaald hebben

tot uiting te laten komen. Dat zijn er een handvol: de internationale ontwikkelingen, de houding van 'de wereldkerk' (waarbij Brouwer vooral kijkt naar Rome en naar de Wereldraad van kerken), de houding van de Nederlandse politieke partijen, 'de stem van het geweten binnen de Nederlandse kerken zelf en de visie van de kerken op hun taak of roeping tegenover de samenleving.

Brouwer behandelt zijn onderwerp in een drietal hoofdstukken, die de perioden 1945-1953, 1953-1959 en 1959-1965 bestrijken. Voor elk van deze drie perioden loopt Brouwer de vijf door hem onderscheiden factoren min of meer langs. Dat levert een zeer overzichtelijk boek op, met over het algemeen korte paragrafen; tegelijk geeft dit het boek iets voorspelbaars. Veruit de meeste aandacht gaat uit naar de Nederlandse Hervormde Kerk. Dat is logisch, want de discussies daar waren ongetwijfeld veel breder en intenser dan in de andere kerkgenootschappen. Een echt antwoord op de vraag waarom de discussie juist in de hervormde kerk werd gevoerd, krijgen we van Brouwer niet. Als geheel heeft zijn studie een vrij sterk beschrijvend en inventariserend karakter.

De eerste uitspraak van de hervormde kerk was het *Herderlijk schrijven betreffende het vraagstuk van oorlog en vrede* van 1952, waarin kritische kanttekeningen werden geplaatst bij de middelen die in de moderne oorlog werden gehanteerd, maar de verdedigingsoorlog in principe toelaatbaar werd geacht. In dit stuk kreeg de atoombewapening nog geen bijzondere aandacht.

Met de snelle uitbreiding van het nucleaire potentieel aan beide zijden van het ijzeren gordijn in de loop van de jaren vijftig kwam het vraagstuk van de atoombewapening steeds meer in het centrum van de discussies te staan, ook binnen de kerken. Dit resulteerde in de hervormde synodeverklaring *Hoe dienen wij de vrede?* van 1956, die echter niet de veroordeling-zondermeer van de atoombewapening bracht.

In de derde uitspraak van de hervormde kerk in de door Brouwer behandelde periode viel wel dit 'duidelijk neen zonder ja's tegen de nucleaire wapenening' (180) te beluisteren. Achtergrond van dit herderlijk schrijven van 1962 was de sinds 1960 sterk oplopende internationale spanning, waardoor een kernoorlog voor de deur leek te staan. Het feit dat de hervormde synode deze verregaande uitspraak met bijna algemene stemmen deed, verklaart Brouwer vooral uit de indrukwekkende verdediging ervan door de secretaris van de synode, ds. F. H. Landsman.

In de katholieke kerk manifesteerde zich pas in de jaren zestig een nieuwe belangstelling voor het oorlogsvraagstuk, waaraan de encycliek *Pacem in Terris* van paus Johannes XXIII uit 1963 een belangrijke impuls gaf. In Nederland nam de afdeling van de internationale Pax Christi-beweging onder leiding van kardinaal Alfrink het voortouw. Pax Christi was ook de katholieke organisatie die met vertegenwoordigers van de hervormde en de gereformeerde synode in overleg trad over gezamenlijke bestudering van het oorlogsvraagstuk; hieruit kwam in 1967 het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) voort.

In 1958 aanvaardde de gereformeerde synode een rapport, waarin onder andere werd geconcludeerd, dat de ontwikkeling van de moderne wapenening geen wezenlijke verandering in het karakter van het oorlogsvraagstuk had veroorzaakt. Wel verdedigde de Kampense hoogleraar G. Brillenburg Wurth de uitspraak van de hervormde synode van 1962, waarmee hij dus principieel stelling nam tegen de atoombewapening, maar hij bleef in deze periode nog een relatieve uitzondering. Pas de benoeming van een 'deputaatschap' ter bestudering van het oorlogsvraagstuk in 1966 luidde een nieuwe fase in het gereformeerde denken over oorlog en vrede in, met synodale uitspraken in 1972, 1978 en 1984. Deze fase valt echter buiten het bestek van Brouwers studie.

Onder de critici van de uitspraak van de hervormde synode van 1962 bevond zich ook de reeds genoemde Hendrik Algra. Had hij gelijk met zijn stelling dat de gemeente zich heel weinig van

dit soort uitspraken aantrok, of moeten we aannemen dat de hervormde synode het gevoel van de overgrote meerderheid van het kerkvolk vertolkte? Op deze vraag geeft Brouwer geen rechtstreeks antwoord; wel signaleert hij op diverse plaatsen dat de problematiek bij de achterban niet werkelijk leefde. Vanuit dat perspectief is het jammer dat het boek maar tot 1965 loopt; nadien zou het IKV er wél in slagen grote groepen kerkmensen bij vraagstukken van oorlog en vrede te betrekken. Maar misschien hebben we nog een vervolg op deze evenwichtige studie van Brouwer tegood.

H. J. Langeveld

M. Dumoulin, R. Girault, G. Trausch, ed., *L'Europe du patronat. De la guerre froide aux années soixante. Actes du colloque de Louvain-la-Neuve des 10 et 11 mai 1990* (Euroclio, études et documents; Bern: Peter Lang, 1993, 244 blz., ISBN 3 261 04598 1).

In deze bundel, verslag van een wetenschappelijk colloquium dat van 10 tot 11 mei 1990 te Louvain-la-Neuve plaatsvond, wordt gepoogd de houding van werkgevers en werkgeversorganisaties tegenover de beginperiode der Europese eenwording te exploreren. Economisch-historici uit België, Duitsland, Frankrijk, Luxemburg, Engeland en Zwitserland hebben zich daartoe gebogen over een drietal centrale vraagpunten: Welke is de rol geweest van werkgevers ten aanzien van de opbouw van Europa vóór de wording van specifieke Europese instituties; welke was hun inbreng in de ontstane institutionele supra-nationale verbanden; in hoeverre betuigden werkgevers instemming met de principes en gevolgen van Europese samenwerkingsverbanden. De wetenschappelijke terreinen die op deze ruime vraagstellingen betrekking hebben, zijn tot nu toe slechts marginaal geëxploreerd en de voorliggende bundel verricht dan ook in velerlei opzicht pioniersarbeid.

In een waaier van bijdragen worden diverse aspecten van Europese eenwording en ermee verbonden werkgeversattitudes en -gedragingen aan de orde gesteld. Het is ondoenlijk in het kader van een beknopte bespreking meer dan vluchtige aandacht te besteden aan deze grote veelheid van historische analyses. Aan de orde komen onder meer de houding van de Duitse industriewerkgevers tegenover de Europese integratie en de vaak moeizame relatie tussen opkomende Europese integratieverbanden en de werkgevers in de ijzer- en staalindustrie van diverse Europese landen. Daarnaast zijn er 'case studies' naar de rol van multinationale ondernemingen als Philips en Goodyear met betrekking tot de Benelux en de Europese integratie in het algemeen. Aandacht wordt voorts besteed aan de participatie van werkgevers in de diverse instituties van de Benelux en hun houding tegenover het Marshall-plan en de verdragen van Rome. Van groot belang is ongetwijfeld ook de analyse van het Comité européen pour le progrès économique et social, een der schaarse supra-nationale samenwerkingsverbanden van de werkgevers zelf. Tenslotte verdient vermelding de beschouwing gewijd aan de bijzondere positie van de Spaanse werkgevers onder het Franco-regime en hun moeizame en ambivalente relatie met 'Europa'.

Ofschoon het pakket studies buitengewoon indrukwekkend oogt, valt het eindresultaat toch enigszins tegen. Met veel slagen om de arm lijkt te mogen worden gesteld, dat werkgevers de Europese integratie weliswaarniet direct verworpen hebben, maar deze ook slechts zelden actief hebben gesteund. Grote argwaan blijkt in werkgeverskring te (hebben) bestaan tegen supra-nationale ingrepen in eigen bevoorrechte jurisdicties, waarbij bovendien geldt dat er grote onderlinge verschillen in appreciatie bestaan, afhankelijk van de specifieke positie van land,